

Калчакеев К.Б.

АЛМАНБЕТТИН ОКУЯСЫ – «МАНАС» ЭПОСУНУН ӨЗГӨЧӨ БӨЛҮМҮ

Калчакеев К.Б.

СКАЗ ОБ АЛМАНБЕТЕ – ОСОБЕННЫЙ РАЗДЕЛ В ЭПОСЕ «МАНАС»

K.B. Kalchakeev

THE TALE OF ALMANBET IS A SPECIAL SECTION IN THE EPIC «MANAS»

УДК: 398.82.3

Алманбеттин образы «Чоң казаттагы» сюжеттик сүрөттөлөрдө бүт фабула катары жаткан мотивдерде катышкан каарман, анын образы окуялардын динамикалык өрчүшүн бекемдейт.

Негизги сөздөр: *Алманбеттин окуясы, Алманбеттин портрети, Көкчөгөздүн өлүмү, Алманбеттин кандыкка шайланышы.*

В статье рассматривается образ Алманбета, как героя, подтверждающий сюжетное развитие эпоса и занимает особое место во всех мотивах и развитиях событий в эпосе в целом.

Ключевые слова: *история Алманбета, портрет Алманбета, смерть Көкчөгөза, избрание Алманбета в ханы.*

The article discusses the image of Almanbet as a hero, who confirmed the story development, and epic occupies a special place in all the motives and developments of the events in the epic as a whole.

Key words: *history of Almanbet, the death of Almanbet, Cccgs portrait was chosen as Almanbet information.*

«Манас» эпосунун варианттарында Алманбеттин образын жана ал катышкан Чоң казаттын башкы бөлүмдөрдөн өзгөчөлүгү анын эрдиги, баатырдыгы, Манастан кем эместиги, тагдырынын татаалдыгы (Ажыдаардан өтүп, жайчылыкты мыкты өздөштүргөндүгү). Алманбеттин бойго бүтүшү, төрөлүшү, балалык чагы, карманган буюм тайымдары, чоң эрдиктери, көк жалдыгы, адамгерчилик сапаты, үйлөнүшү, трагедиялуу өлүшү ошол доордогу Манастын денгээлиндегидей оригиналдуу каарман катары элдин эсинде калды. Алманбеттин образы Бакай, Кошойлордун образынын катарында турган персонаждарга кирет (айкөлдүгү, адамгерчилиги, баатырдыгы, жайчылыгы ж.б.). Андыктан, М.Ауэзовдун: Алманбет «Манас» эпосундагы негизги окуялардын өнүгүшүндө Манастай эле орчундуу орунду ээлейт, - деп жазганы бекеринен эмес. [6, с. 65]. Себеби, «Манас» эпосунун кайсы вариантын албайлы «Чоң казат» бөлүмүндөгү окуялардын өнүгүшү муну далилдейт. Алманбеттин образы «Манас» эпосундагы кейипкерлердин образдарынын башаты десек да болот. В.Жирмунский: «Герои и сюжеты, восходящие к этому слою находят близкие аналогий в богатырских сказках тюркских народов Сибири и ведут нас на древнюю родину киргизов в верховьях Енисея», - деп жазгандай «Манас» эпосу эң байыркы, тарыхка чейинки катмары, жомоктук – мифологиялык катмарларды камтыган баатырдык жомоктун тибине кирет. Андыктан «Алманбеттин окуясы» бөлүмү жөнүндө кеп кылууда Алманбеттин төрөлүшү

өзгөчө мааниге ээ. [7, с. 323]. Ошондой эле, биз үчүнчү бөлүмдөгү Б.Н. Путиловдун эпикалык сюжеттерде эки түрдүү өзгөчөлүктөрүнө: аныктама монументалдуу поэмалардын эпостун бүтүндүгүндө ажырагыс бирдикти түзгөндөрдү жана ошол эле поэмалардын түрү эпостун тутумунда өзүнчөлүк эпизод катары кирген аныктамасын киргизген элек. Биз ошол аныктамага таянып Алманбеттин окуясын бардык варианттарда эпостун сюжеттин тутуму менен бирдикте түзүлгөн мотив катары карамакчыбыз.

В.В. Жирмунский кереметтүү бойго бүтүү мотиви жөнүндө: «Этот рассказ С.Каралаева о чудесном зачатий Алманбета, может быть связан с мусульманской легендой с рождении пророка Исы (Иисуса) от архангела Гаврийла и представляет собой мусульманизованный вариант древнего мотива о чудесном зачатий эпического и сказочного героя» - деп жазат. [7, с. 31]. Чынында Алманбеттин керемет аркылуу бойго бүтүшү элдик мифтердин негизинде ишке ашкан деген ойду айтууга болот. С.Каралаевде: Алманбет Нурдун кыз уулуан төрөлгөнү айтылат, анын энеси уктап жаткан учурда «Аксакал чал дубана» келип, Нурдун уулу менен «нике кыйып» кетет. Эртеси Алманбеттин энеси койнунда жаткан жаш баланы көрүп калат, ал заматта «көздөн кайым болуп кетет», ошондон тартып энесинин боюнда болуп, «Алманбет бойго жеткенде, уругум актан жаралган», - деп айтылып жүрөт [2].

Алманбеттин төрөлүшү Саякбайда: «Жетимиш күнү күн жаап, жер титиреп кетиптир» - деп берилсе [2, 1665-бет], ал эми В. Радлов жазып алган вариантта:

Алманбет туулду дегенде,

Ала-Тоо коркконунан бас болду.

Агын суу коркконунан сай болду.

Үч атанын улуу Бусурман,

Коркконун суунун башын көздөй качты - деп сыпатталат [8, 7-бет]. Ал эми С.Орозбаковдо Алманбет төрөлөрдө бир ай бою тынбай күн жаап, бала жарык дүйнөгө келгенде күн ачылат. Алманбет окуясында «Чоң казатта» кайсы вариантта болбосун өз жерине Бээжинге барганда жаш чагында өз колу менен тиккен бай түп даракка сүйөнүп, балалык кезин эстейт. Маселен Сагынбайда:

«Кирди-чыкты жаштыктан,

Кишиликке жанган жер,

Дүнүйөсү курусун,

Киндик каным тамган жер.

Адамдыкка турган жер,

Ар ишке моюн сунган жер” - деп сүрөттөлөт. [1, 235-бет]. Жаратылыштагы дарактардын байыркы белгилеринин кийинки мезгилдеги диндер менен жуурулушуп калышы бир эле кыргыз эпостору эмес, Афганистан, Палестина [9, с. 324], Якут элдеринин элдик дастандарына да мүнөздүү [10, с. 271]. (Энелик касиетке ээ Аан-алахчын – Хотун касиеттүү чынар) (Якут элиндеги дуб ж.б. касиеттүү сегиз бутактуу дуб деп берилет). Саякбайда: «Алты күндө жарык күндү көргөзүп энемди алып барып сийгизди, сийген жерин караса эки сөөм, бир эли сийдик жерге кириптир, кытайлар муну көрүп, энемдин эр тубарын билиптир. Жумуру баштан табылса, Шер тубарын билиптир» - деп мүнөздөлөт. Бул тууралуу В.Я. Пропп: Образ посвящения был школой, учением в самом настоящем смысле этого слова. При посвящении юноши вводятся во всем мифические представления, обряды, ритуалы и приемы племени. Исследователи высказывают мнение, что им здесь преподносится некая тайная наука, т.е. что они приобретают знания. Действительно, им рассказывают мифы племени. Один очевидец говорит что и они сидели тихо учились у стариков; это было подобно школе, - деп жазат [11, с. 89].

Саякбайда: «Алманбет кытайдын жалгыз көз деген элинде, Суук-Төр жеринде, Абарган деген көлүндө, Бир жакка башын көтөрсө, Жамгырдай жайнап от чыккан, Бир жакка башын көтөрсө, Каптап жалын, чок чыккан» - деп алтымыш баштуу ажыдаардан жайчылыкты өздөштүрөт [2]. Алманбетте ажыдаар окуткан магиялык күч көп [2]. Жашынан магиялык күчкө ээ болуп, эрдигине эрдик кошкон белгилер Култегиндин жазмаларында жоолордун огу соотуна, жез туулгасына жүздөп тийсе да, өлтүрө албайт. [12, с. 118-119].

Саякбайда Алманбеттин ажыдаардан окутулушу мындайча сыпатталат: «Төмөнкү жалгыз көздүн элинде,

Суук-Төр деген төрүндө
Абарган деген көлүндө.
Алтымыш баштуу ажыдаар,
Андан барып окуп кел.
Күндүзү бүркөк түнү ачык,
Бурганактап шыбыргак,
Кубултуп күндү бузуучу

Жайдын жайын окутат» [2] Алманбеттин жайчылыкты мыкты өздөштүрүүсүн жалпы эле түрк монгол элдеринде жайчылыкты сактап, өнүктүрүп келгенин мурунку доорлордогу боордош элдердин эмгектери бекемдейт. Маселен: [алтай - Н.Я. Никифоров. Аноский сборник. Зип.отд. РГО, т. 37,0, 1926, с. 314-195], [өзбек - В.В.Бартольд, Улуг-Бек и его время. Пг., 1918, с. 138-139], [бурят - М.Н. Хангалов, собр. Соч. Т.1. Улан-Уде, 1958, с. 407-408], [монгол - А.С. Козин. Гесериада. М.-Л., 1935], [казак – образцы казакской народной литературы. Алма-Ата, 1933, с. 95-96], байыркы жазма эстеликтер муну далилдейт.

Жусуп Мамайдын вариантында Алманбет Көкчөгө келип, ханга жагып, кан дос болгонуна он жыл болгондо кан ордодо Акэркечке жабыштырып ушак сөз жүрүп, эки достун ыркы кетет. (Буудайбек

Көкчөнүн кичүү аялы) Алманбет “Кылжейренин таптап, Манаска жолугам” деп жүргөндө Көкчө:

“Жыйырмаң бий, кыркың бай,
Куп жыйылдың баарыңар.
Арамдык кылган Алманбет,
Бир айласын табыңар”

Алманбетти өлтүрүп, кер байталга Акэркекти мингизип, Карахандын шаарына алып барып таштаңар – дейт. Кан ордодон Токтор менен Чайан деген жигиттер Алманбетти “Көкчө кан” чакыртты, деп айтат. Акэркеч Алманбеткетөмөнкүдөй көңүл айтып, ал Көкчөнүн бир туугандайы экенин бекемдейт: “Кайда жүрсөн эсен жүр, кабарың угуп турайын, кербендерден сурармын, кебинди угуп тураармын” [4]. Алманбет ордого барганда эр Көкчөнүн Карагул ага кыр көрсөтүп, тап берет. Алманбет Карагулду өлтүрө тээп, кыл жейренди теминип, Батышты көздөй жол тартат.

Эр Манас жума күнү жакшы түш көрөт. Түшүндө Аккуласын минип, Аккүбө тонун кийип баратып, “Кызымталдуу кылыч” таап алат. Манас кылычты сынап, уйдаи ташты чапса, таш чачырап бөлүнүп, кылыч мизи кетилбейт [4]. Карабөрктүн ак ордосунда Акбалта, Бердике, Жамгырчы, Байжигит, Текечи, Шыгайкан. Кыргыз чалдар, кырк чоролор кымыз ичип дуулдап олтурушканда Манас Накылайдын (Акылай) үйүнөн чыга калып: “Жазында сонун түш көрдүм, жоруй албай тим жүрдүм. Жоругула түшүмдү, жоготомун кылычтап, буруп айткан кишинди, Бүтүрөмүн ишинди” - деп кабагын бүркөйт [4]. Кан Жакып карбаластап Манаска “Катының эркек төрөйт көрүнөт” десе, кыпчактын уулу Абдылда “Түшүңдүн төркүнүн айтсаң ошого карап жоруйбуз” - дейт.

Анда Манас: “Уйдаи ташты бор кескендей шарт кести, кылычым болду маа жолдош, жортуулда бирге чоромдой, жолборс болду маа жолдош”, “Алдымда дөбө кезигип, жолборсум менен бирге чыктым, Жолборс туш тарапка карап, көтөрүп тумшук жыт бурап, куйругу жерди токмоктоп, жолборс турду күркүрөп, дөбө турду дүңгүрөп”. Төрт тараптан айбанаттар түрүлүп келип, сегиз арыш буту бар, куйругунда куту бар. Алп кара куш асманды карап чачырып, куйрук башы жалтылдайт, кушту колума кондуруп алдым, - деп жүзүн нур чайат. Анда Абдылда: “Кылычтай өткүр жолборсуң, Алманбет экен жолдошун” - деп жооруйт [4].

Манас: “Бекер беш ай жаттыңар, Беш теңге кайдан таптыңар, беттешип жоого ак аттай, мылтыктын ичи дат болду. Чүйдүн талаасы ээн. Ат токугула, аттаналы” – деп буйрук берет. Кырк баатыр: 1. Караногой мажик, 2. Камбардын уулу Чалик. 3. Кайгуул, 4. Бөкүл, 5. Торолчу, 6. Шыңгынын Кербени. 7. Саргыл аттуу Затай. 7. Атай, Үйшүндүн Үмөт. 8. Үмөтаалынын Жайсаңы. 9. Бообек, 10. Шаабек. 11. Шүкүр, 12. Аргындын Каракожосу, 13. Калкаман, 14. Эламан, 16. Топу башы Токоной. 16. Казак борончу, 17. Каракалпак – Турна. 18. Кутунай, 19. Кошалдаш, 20. Кыргыз, 21. Бала Алдаш, 22. Төлгөчү – Караток, 23. Далы көрүүчү – Актай, 24. Алакен аалым, 25. Ырчы уул, 26. Боз уул, 27. Тазбаймат, 28. Күлдүрдүн уулу – Алыбай, 29. Алымбай, 30. Ажыбай бий, 31. Кадыр, 32. Эр Шууту, 33. Түмөн калктын куусу, 34. Серек,

35. Сыргак, 36. Аалы мүнөз – Чубак, 37. Бакай, 38. Манас, 39. Жайнак, (жалпы 480 адам), кийик уулап Мастан аюу деген жерде аңчылык кылып (500 кийик, илбирс, чөө, бугу), Манас баштаган баатырлар он беш күн дегенде Нарынга жетет. Кошой: Манаска Тыргоот деген элденбиз, Дөөлөс эле эрибиз, Көтөлөк деген жерибиз дейт. Манас “Калмакча аттарды койбойлу, Көтөлөк деген эми өзгөртүлсүн деген сунуш киргизет. Чоролордун бири Көтөлөк – Талас болсун, Таластын ээси Манас болсун деп ишенимдүү кайрылат [4].

Алманбет Көкчөдөн айрылып, Манасты издеп арманга батат: “Меккени карай бет алдым, өлүмдү алдым этиме, каралашкан казагым, казагым берип азабым, кангып жүргөн бир жаным, кайсы жолду басамын [4]. Алманбет Аракөл деген жерге барып, саздуу жерде Ызгыч кушка жолугат: Канаттуудан сен жалгыз, какшыган чөлдө жүрүпсүң, кара башым мен жалгыз [4]. Анда Ызгыч куш: “Өз жеринде жүргөндө, өкүмөт күткөн бир далай, өзүңчө келип Көкчөгө, нөөкөр болгон бир малай, - деп кайрылат. Ачуусу келген Алманбет жаа атып кушту канатынан жарадар кылат. Бирок баатыр кара, кызыл даарыларды куштун канатына сыйпап, айыктырып Ызгыч кушту көккө учурат [4].

Манас Аккуласын минип Алманбеттин келатышын көз салып турган, ал баатырларды оюн –шоок кылып тосуп алууга буйрутат [4]. Алманбетти Мойнок деген бедден Эр Сыргак тосуп алат [4]. Алманбет аттан түшүп (эреже боюнча) Манаска салам айтат. Манас Бакай баш болгон баатырлар ортого алып сыйлап, Алманбеттин (Сылаба, Салоба, Солола, Соорондук ж.б.) ата-теги менен таанышышат. Алманбеттин өз аты Солалы, эркелетип Сошойа деп коеру айтылат [4]. Алманбет: “Атышып чыгып тогостум, Коңурбайга жолгоштум. Жалгыздыктын айынан жалтаарып чыккан жолборомун, Азып келип Алманбет, Айдарканга эл болдум”, “Көрөйүн деп Меккени, каалап жүргөн бир жаным” - дейт. Анда Манас: “Кан тартуусуз түшчү эмес, жолун жасагыла” – деп буйрук берет. Ырчы уул Аккуладан баштап, Сарала болуп көп тулпарларды жарышка салат [4]. Кырк миң кызыл алтын чачтырып, бедерлүү тон кийгизип, Алманбеттин кан экенин билгизип Манас ак дилден тосуп алат. Алманбетке берилчү Сарала биринчи келет, Серек, Бозуул, Мажик өндүү жети баатыр чоро болуу деп көңүлүн көтөрөт (Ж.М. -203-б.)[4]

Жусуп Мамайдын вариантында Алманбетти тосуп алуу төмөндөгүдөй мүнөздөлөт: Чыйырдыны он беш, Бакдөөлөттү он эки кемпир коштоп, Алманбетти көргөнү келет (205). Бай Жакып ыйлайт бакырып, Сакалын чыктап жаш кылып, Сагынышкан немедей, Мээримдүү кучак жайышты, Бекем сыга калышты, Алманбеттин мойнунан, Бай Жакып жыттап калышты, Айал-үйөл дегиче, Артынан барды байбиче, Боз жоргосу азынып, Үнү сонун даркырап, Үйүр жүргөн мурдагы, Тунчунак атка тийиптир, Балам Манас келгин - деп, Оң эмчегин алганы, Оозуна Манас салганы, Сол эмчегин алганы, Алман-

бет соруп калганы [4]. (Манас отуз жашта деп берилет). Жакыптын үйүнө: Бакай, Жакып, Акбалта, Жамгырчы, Байжигит, Бердике, Ошпур, Шыгай болуп жүз сексен адам Алманбеттин келишине жыйналып масилет курулат да: 1. Жайылмага Жамгырчы, 2. Күн тийбеске Текечи, 3. Жакакташка – Жакыпкан, 4. Кеңартууга – Шыгайхан, 5. Кара-Буура, Чаткалды – Балтакан, 6. Май-Булакка – Бакайхан, 7. Таласка – Алманбет (мурунку аты Көтөлөк) жайлашсын – деп чечим кабыл алынат [4]. Жусуп Мамайдын вариантында Накылай менен Карабөрк айлакерленип, Манас менен Каныкейди кагыштырып коет [4]. Күпүр сөзгө ишенген Манас Каныкейди Самаркандын Кара-Суу деген жерине жырткыч боз үй тигип жайгаштырат. Алманбет күндү жайлап (кар жаадырып) Айкөл Манас, Бакай, Чубак, Сыргак, кырк чоролор бирдикте арстандарды жарыштырып, куш салып, кекилик, чил атып чер жазат. Алманбет ырчы уул, Бозуулдун куштарына баа берип мактоого алат. (209 б.) Ошентип, Алманбет Манас менен Каныкейдин алты жыл арыздашканын жазууга көмөктөшөт. Кан Жакып Алманбетти үй-жайлуу кылалы дейт. Аны Каныкей коштоп, Шаатемир Бадыколдун ордон келген кыздын аты Арууке (27 жашта) баатырга жылдызы жагаар деген ойду айтат. Жакып Караканга барып Аруукени сурайт. Каракан адегенде «кулга» кыз бербейт деп, кийин Алманбеттин чоо жайын түшүнгөндөн кийин макулдашып отуз кун той берип, эки жүз төөгө керегин артып, санатына жүз нар алып узатат. Каныкей той башкарат [4]. Ошентип, Алманбет Аруукеге баш кошот.

Жусуп Мамайдын вариантында Алманбеттин Көкчөгөздү өлтүрүп, Айчүрөккө бел куда болушун сүрөттөгөн бөлүм да өзгөчө. Манас Ооганды женип, Кашкарды көздөй жол тартат. Алманбет бош болгон Күлдүрдүн уулу Алыбай, Мажик, Сыргак болуп Көкчөгөздү кармап, Канпаланды (экөөнү) эр Мажитке айдатып, Жаркенге Малабекке каматып, зынданга салат. Алманбет Көкчөгөздүн ичин тирүүлөй жарып, ичегисин итке салганын эр Манаска көргөзөт [4]. Алманбет ымыркай бала көтөрүп бараткан келинди көрүп, уулбу же кызбы - деп сурап, кыз экенин билип, кыздын аты Чүрөк болсун, Айчүрөк болсун деп Акункан ороосу менен таап алган кызга аты коюлат. Кызга бешик той берилип, Алманбет бел куда түшөт [4] Жусуп Мамайдын вариантында Манас баштаган он төрт кан Накылайдын ордосунан чыгып, Бейжинди көздөй аттанып, Каныкейдин айлынан өтө бергенде Алманбет: Каныкей жеңеме жолугуп, аркаңдагы жалгызды көрүп өтсөк не болот? – деп Кошой аны колдоп, Каныкей: (14 бокчо товар) берип, баатырларга (кир көтөрүмдүү) көп күн кийсе кирдебеген кийим кечелерди тартуулап: “милте жанса чок өтпөс, чапса кылыч кесе алгыс, сайса найза теше алгыс кандагай менен каттадым” - дейт [4].

Каныкейдин кандагайы чойсо чоңойуп, кичирээри жөнүндө сөз болуп, баатырлардын ынтымак болушун тилейт. Алманбет: Каныкей жеңесине түйүнчөк берет. «Сай сагызган карматып, периден молдо алдырып, кырк ороо тилди мант кылып, койдум эле байлатып, эркек тууса Арууке муну менен оозант-

кын, кыз төрөсө кокустан оозантпоо керек, арты жакшы эмес дейт» [4]. Каныкей: «Каңгайдын Каратоосунан, Капчыл кара зоосунан, Катарлап белин ким ашкан? Үрүстөм, Дастан бир ашкан, Амири болбой Алладан, Ара жолдон ал кайткан. Амир-Темир көрөгөн, Ай ааламдын баарысын, Алдына салып түрөгөн. Ошол бейжин шаарында, Өтүптүр жалган дүйнөдөн» [4]. Ошондуктан, Алманбетти 61 жашта (мүчөлү жаш) баратасың аман бол – деп коштошот. Алманбет жолду мыкты билгендиктен Бакай, Манас болуп Тал Чокуда дүрбү салып отурганда Бейжинге Мүзөт деген белди ашып, беш айда жетээрин айтат [4].

Манас: «Бейжинге барчу беш жолду, Билген журтум барсынбы?» - деп жакындарына кеңеш кылганда Алманбет «күн чыгышты карата жүргөн киши мен бармын, күжүрөгөн кытайды сүргөн киши мен бармын» – деп ишенимдүү айтат. Манас ырчы уул, Боз уулду Бакайга чаптырып, Бакай кандыкка Алманбетти көрсөтөт [4]. Албетте, Алманбеттин кан шайланышы, Манастын сунушу боюнча анын “Чоң Казатка” барчу колдун (аскердин) башчысы болуп бекитилиши бекеринен эмес. Себеби, Алманбет “Чоң Казатка барчу жолду мыкты билген кытайлардан экенин манасчылар көп кырдуу сыпаттайт. Ошондуктан “Алманбеттин окуясы” бөлүмүндөгү сюжеттик окуялардын өнүгүшүндө Алманбеттин кол башчы катары, баатыр катары жүргүзгөн иш аракетин “Чоң Казаттагы” жеңишке жетишүүнүн чоң ачкычы болгон.

Адабияттар:

1. Орозбаков С. Манас III-китеп. - Ф. Кыргызстан, 1978. – 79-б.
2. Каралаев С. Манас I-китеп. - Ф.: Кыргызстан, 1984. - 51-б.
3. Тоголок Молдо Манас. – Б.: «Турар» басмасы. - 21-б.
4. Жусуп Мамай Манас. - Шинжиан эл басмасы, 2004. -49-б.
5. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. Л.: «Наука», 1988. - 139-б.
6. Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма «Манас». В кн: Киргизский героический эпос «Манас». - М., 1961. - С. 65.
7. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. - М.-Л., 1962. - С. 323.
8. Радлов В. Манас. - ТАИ, КФ. инд. №1091, 7-б.
9. Фрезер Дж. Фольклор в ветхом завете. – М.-Л., 131. - С. 324.
10. Окладников П. История Якутской АССР. Т1, - М.-Л., 1955. - С. 271.
11. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. - Л., 1976. - С. 89.
12. Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. - М., 1965. - С. 118-119.

Кыскартылган белгилер:

ОСВ - Орозбаков Сагынбайдын варианты.

КСВ - Каралаев Саякбайдын варианты.

ТМВ - Тоголок Молдонун варианты.

ЖМВ - Жусуп Мамайдын варианты.

Рецензент: д.филол.н., профессор Эшиев А.